

Yazma Eser Bilimi ve Tenkitli Metin Neşrine Dair 4. Uluslararası Çalıştay: Mağrib-Endülüs Yazmasının Tahkikine Dair Hususlar* Fes, 26-28 Nisan 2024

Öz: Bu yazıda 26-28 Nisan 2024 tarihinde Fas'ın Fes şehrinde gerçekleştirilen "el-Verşetü'd-Devliyyetü'r-Râbia fi İlmi'l-Mahtût ve'n-Neşri'n-Nakdi li'n-Nusûs: Husûsiyyätü Tahkiki'l-Mahtût el-Mağribî el-Endelüsî" [Yazma Eser Bilimi ve Tenkitli Metin Neşrine Dair 4. Uluslararası Çalıştay: Mağrib-Endülüs Yazmasının Tahkikine Dair Hususlar] adlı ilmî toplantının içeriği hakkında bilgi verilecek; program kapsamında ziyaret edilen Karaviyyîn Kütüphanesi özelinde Fas kütüphaneciliğinin yanı sıra bu ülkedeki kodikoloji ve tahkik alanındaki mevcut durum değerlendirilecektir. **Anahtar Kelimeler:** Yazma Eserler, Tahkik, Mağrib-Endülüs Yazmaları, Mağribî Hat, Karaviyyîn Kütüphanesi

The Fourth International Workshop on Manuscript Studies and Critical Text Editing: Specificities of the Critical Edition of Maghribî and Andalusî Manuscripts

Abstract: This paper will provide information about the academic meeting "The Fourth International Workshop on Manuscript Studies and Critical Text Editing: Specificities of the Critical Edition of Maghribî and Andalusî Manuscripts," which took place in Fez, Morocco, on April 26-28, 2024. Additionally, the state of codicology and textual criticism in Morocco will be assessed, with a particular focus on the Qarawiyyîn Library, which was visited during the program, as well as the broader context of Moroccan librarianship.

Keywords: Arabic Manuscripts, Textual Criticism, Maghrib-Andalus Manuscripts, Maghrebi Script, The al-Qarawiyyîn Library

* Orjinal başlık: el-Verşetü'd-Devliyyetü'r-Râbia fi İlmi'l-Mahtût ve'n-Neşri'n-Nakdi li'n-Nusûs: Husûsiyyätü Tahkiki'l-Mahtût el-Mağribî el-Endelüsî

Doktora Öğrencisi, Yazma Eser Uzmanı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, modfsm@hotmail.com

ATIF: Doğan, Muhammed Osman. "Yazma Eser Bilimi ve Tenkitli Metin Neşrine Dair 4. Uluslararası Çalıştay: Mağrib-Endülüs Yazmasının Tahkikine Dair Hususlar". *Tabkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 13 (Haziran/June 2024): 203-213.

Makale Türü / Article Type: **Araştırma Notu / Research Notes**. Geliş Tarihi / Date Received: **05.06.2024** Kabul Tarihi / Date Accepted: **17.06.2024**
DOI: **10.5281/zenodo.12526748** ORCID: **orcid.org. 0000-0002-6082-4365**

İntibal / Plagiarism: Bu makale, intibal.net yazılımlarla taranmıştır. İntibal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by intibal.net. No plagiarism detected.

Mağrib bölgesinin¹ batısında bulunan Fas, Mısır'ın batısını işaret eden bu bölgenin yanı sıra Endülüs ve Batı Afrika'nın da kesişim noktasındadır. Fas'ın kültürel etkileşim sahası, ülkenin kültür başkenti olan gösterilen Fes şehrindeki Karaviyyîn ve Endelüsiyyîn semtlerinde tezahür etmiştir. İdrîsîler hânedanının ikinci hükümdarı olan II. İdrîs (793-828) döneminde kurulan bu semtlerden Karaviyyîn, Tunus'taki Kayrevan şehrinden, Endelüsiyyîn ise Endülüs'teki Kurtuba'dan göç edenlere tahsis edilmiştir.² Her iki semtin de kendi ismini taşıyan camisi bulunmakla birlikte Karaviyyîn'deki caminin külliyesinde kütüphane ve medrese de inşa edilmiş ve burası sadece ülkenin değil, aynı zamanda bütün İslâm dünyasının en kadim ve seçkin eğitim müesseseleri arasında yer almıştır.

Giriş: Fas'taki Uluslararası Yazma Eser Toplantıları

Merkezü Revâfid (Rawafed Center) isimli Fas/Sela merkezli bir araştırma merkezinin³ dördüncüsünü düzenlediği yazma eser çalıştayını Fes şehrinde yapıldı. Söz konusu toplantı serisine ilkin 2018'de başlanmış ve bugüne değin aşağıdaki temalar işlenmiştir:

- i. Metin Tahkiki ve Yazma Eser Bilimine Hazırlık (Birleşik Krallık/London Centre Training işbirliği ile), 2018.
- ii. Metin Tahkiki ve Yazma Eser Bilimi (Birleşik Krallık/London Centre Training işbirliği ile), 2019.

- 1 Fas'ın resmî ismi *el-Mağrib* olsa da "Arap Mağribi" (*el-Mağribü'l-'Arabi*) olarak bilinen bölge ülkeleri Cezayir, Libya, Fas, Moritanya ve Tunus'tan ibarettir. Yakın, orta ve uzak şeklindeki 3'lü taksime göre Fas, Uzak Mağrib'te (*el-Mağribü'l-'Aksâ*) yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Harekât, "Mağrib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/314-318.
- 2 Bk. Muhammed Rezûk, "İdrîs II", *DİA*, 21/483; Lütfi Şeyban - Sümeyra Ocak Ahmed, *Yaşayan Endülüs Mağrib: Fas'ta Endülüs Mirası ve İlişkiler* (İstanbul: Muhit Kitap, 2023), 32-33, 226-242. Her biri "udve" olarak isimlendirilen bu semtler, Fes'in eski şehir yerleşim bölgesini ikiye ayıran Fes nehrinin iki tarafında yer aldıkları için böyle isimlendirilmiştir.
- 3 Tam ismi "Rawafed Fas Medeniyeti ve Akdeniz Kültür Mirasını Araştırma Merkezi" olup internet sitesinde; "Fas-Endülüs düşüncesi ve kültür mirası araştırmalarında uzmanlaşmış bir araştırma kurumudur." şeklinde tanıtilen bu merkez, ülke çapında akademi ve yazmalar arasında köprü kurmakta ve uluslararası işbirlikleriyle çeşitli akademik programlar düzenlemektedir. (<https://rawafedcenter.org/about-us> , erişim: 03.06.2024)

iii. Arap Kültür Mirasında Müellifi Meçhul Yazmalar (Almanya/Berlin Freie Üniversitesi işbirliği ile), 2022.

iv. Mağrib-Endülüs Yazmasının Tahkikine Dair Hususlar (Almanya/ Bochum Ruhr Üniversitesi işbirliği ile), 2024.

Bunların ilk ikisi kurs (*devra*) olarak isimlendirilirken, 3. ve 4. program çalıştay (*verşe*) olarak anılmıştır. Bu toplantılarla yazma eser kültürü ve kritik neşir bilgisinin aktarılması hedeflenmektedir.⁴

IV. Toplantı: “Mağrib-Endülüs Yazmasının Tahkikine Dair Hususlar” Konulu Çalıştay

Söz konusu toplantılardan bu yıl yapılan için 45 kişilik kontenjan ayrılmış, başvuru için özgeçmiş ve ayrıntılı uzmanlık alanı bilgisi istenmiştir. Başvurunun kabulü sonrası yurtdışından gelen katılımcılar için oradaki konaklamanın standardına göre 600 veya 490 dolarlık olmak üzere iki seçenek sunulmuştur. Katılımcıların çoğu Fas içinden olmakla birlikte Almanya, Katar ve Suudi Arabistan’dan da gelenler olmuştur. Türkiye’den ise -çalışmaya kendi imkânlarıyla katılan- ben vardım.

Fes’teki Hâkimler Kulübü (Nâdi’l-Kudât) Kompleksi’nde 26-28 Nisan tarihlerinde gerçekleştirilen programda 4 genel oturumdan sonraki uygulama safhasında katılımcılar iki gruba ayrılmıştır.⁵ Programda herhangi bir kitap takip edilmemekle birlikte farklı oturumlarda genel olarak Mağrib yazmalarına dair şu üç temel eser tavsiye edilmiştir:

1. Muhammed el-Menûnî, *Târîbu’l-virâkati’l-Mağribiyye: Sınâatü’l-mabtûti’l-Mağribî mine’l-‘asri’l-vasît ile’l-fetrati’l-muâsıra* (Rabat: Menşûrâtü Külliyyeti’l-Âdâb ve’l-‘Ulûmi’l-İnsâniyye, 1412/1991).
2. Ömer Ebâ-Muhammed el-Miğrâvî, *el-Hattu’l-Mağribî: Târîb ve vâki’ ve âfâk* (ed-Dârü’l-Beyzâ: Menşûrâtü Vizâratî’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1427/2007).

4 <https://rawafedcenter.org/activities/dde923f6-c737-4f6e-8fc3-d09a3e863061> (erişim: 03.06.2024).

5 Çalıştay programı için bk. https://www.ruhr-uni-bochum.de/orient/mam/workshop_program_feez_2024.pdf (03.06.2024)

3. Muhammed Abdülhafız Hıbtâ el-Hasenî, *el-Hattu'l-Mağribî beyne't-tecrîd ve't-tecsîd: Dirâse târîbiyye fenniyye min bulâli mabtûât Merîniyye ve Sa'diyye* (Fes: Matbûâtü Emîne el-Ensârî, 2013).

İlk Oturum: İlk olarak Merkezü Revâfid'i temsilen Dr. Aziz Ebu Şer' ile Almanyâ/Ruhr Üniversitesi'ni temsilen Dr. Yasemin Gökınar'ın takdim konuşmasının ardından açılış dersi Rabat'taki Kraliyet Kütüphanesi Müdürü Prof. Dr. Ahmed Şevki Binbîn tarafından yapılmıştır. Binbîn, tahkik alanındaki genel kabulleri sorgulayan “Müellif Nüshasının Tespit Araçları” başlıklı konuşmasında öncelikle nüsha kelimesini irdelemiştir. Bu kelimenin “versiyon” (*ibrâze*) gibi farklı anlamlarda da kullanıldığından bahsederek müellif nüshasına işaret eden kavramları tahlil etmiştir. Müellif hatlı nüsha elde edildiğinde yapılacak neşrin, “Eserin müellifinin yazdığına en yakın olacak şekilde ortaya konulma çabası” tarzındaki klişeleşen Batı menşeli tahkik tanımına uymadığını belirten Binbîn, bunun için “doğru okuma” (*el-kırâetü's-sabîha*) denilmesi gerektiğini savunmuştur. O, bu teklifinin kıraat ulemasına ait olup İslâm medeniyetinde zaten mevcut olan bir kullanım olduğunu da eklemiştir.⁶

İkinci Oturum: Ruhr Üniversitesi'nden Emeritus Prof. Dr. Gerhard Endress'in “Mağribî Yazma Geleneğindeki Endülüs Felsefesi” başlıklı konuşmasında başta İbn Rüşd olmak üzere Endülüslü filozofların çalışmalarının günümüze ulaşmasında Mağrib hattının rolüne dikkat çekilmiştir.

Üçüncü Oturum: Fas'ın köklü ailelerinden el-Fihri ailesi mensubu Karaviyyin Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. İdrîs el-Fâsî ile Fes'teki Sıhrîc Medresesinde hat ve tezyinat hocası olan kardeşi Dr. Ebû Bekr el-Fâsî'nin “Hat Çeşitleri ve Mağribî-Endülüs Yazmasındaki Harflerin Çeşitliliği” başlıklı sunumunda Mağrib hattının tarihî gelişimi ve Endülüs hattının ondan ayrıştığı yönler ele alınmıştır.

6 Söz konusu konuşma, merkezin YouTube sayfasında yayınlanmış (<https://www.youtube.com/watch?si=2qqoVJqlcp1vuuef&v=M-qCgjLk9vs&feature=youtu.be>, erişim: 03.06.2024); ayrıca içeriğinin daha kapsamlı bir şekli, merkezin bu yılın Mayıs ayında çıkarmaya başladığı ve Fas-Endülüs kültürü ile geleneğe dair araştırmalara yönelik hakemli dergisinin ilk sayısında aynı başlıkla yer almıştır. Söz konusu makalede Binbîn, asıl nüshaları mevcut olmayıp sonradan yazılmış bir grup nüsha sayesinde günümüze ulaşan eserlerin bu yazmalarını Batılı filologların “la tradition manuscrite” (yazma eser geleneği) olarak isimlendirdiğini, kendinin ise buna karşılık olarak “nüshâiyye” kavramını önerdiğini belirtmiştir. Ona göre müellif nüshasının aksine, yalnızca bunun gibi el yazmaları tahkik mefhumun kapsamına girmektedir. Bk. Ahmed Şevki Binbîn, “Âliyyâtü Dabti Nüshatı'l-Müellif”, *Mecelletü Ravâfidi't-Türâs*, 1/1 (2024), 19.

Dördüncü Oturum: Dr. Yasemin Gökpınar’ın “Fârâbî’nin el-Mûsîkâ el-Kebîr Kitabı: Madrid Yazması” başlıklı sunumunda ilgili nüsha eserin en eski ve en kıymetli nüshası olması yönüyle tanıtılmış; içerisinden belli sayfalar incelenmiştir.

Uygulama Safhası: Bu aşamada katılımcılar i. Fas/Agadir İbn Zühr Üniversitesi’nden Dr. el-Beşîr et-Tehâlî ve Fas/Fes Sîdî Muhammed b. Abdullah Üniversitesi’nden Dr. Hasan el-‘Ammârî ile ii. Almanya/Goethe Üniversitesi’nden Dr. Murad Tadvout gözetimindeki iki grup halinde Mağribî-Endülüs hatlı yazma örneklerini incelemişlerdir. Bu safha iki oturum halinde yapılmıştır.

Oturumlarda Arap hattının temelde i. Fârisî, ii. Bağdâdî ve iii. Mağribî şeklinde 3 ekole ayrıldığı, bunların altında birçok hat çeşidi olduğu belirtilmiştir. Daha sonra Mağribî hattın temel türlerinden bahsedilmiştir:

i. Mabsût: İlmî kitapların yazıldığı hattır. Mağribî-Mabsût hatta alışmak için Fas’ın şu anki kralı VI. Muhammed’in emriyle basılan ve bu yüzden ona nispetle “el-Mushafü’l-Muhammedî” olarak anılan Verş rivayetli Kur’ân-ı Kerîm neşri takip edilebilir.

el-Mushafü'l-Muhammedî'nin serlevha sayfası.

ii. Mücevher: Taş baskılı eserlerin metin kısımlarında tercih edilen bir hattır.

Nasîrüddîn et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tabrîrû'l-Usûl li-Öklîdis* eserinin h. 1293 (1876) yılında Fes'te Mücevher hattıyla yapılan taş baskısının baş kısımları. Görselin sağ tarafında bulunan iç kapağın tamamı ile sol tarafındaki başlık ise Sülûs-Mağribî hattıyla yazılmıştır.

iii. **Zimâmî:** Günlük hayatta ve adlî kayıtlarda kullanılan bir hattır. İşlevi açısından Osmanlı'daki Rik'a hattına benzemektedir.

Çalıştayda bunlara ilaveten Endülüs hattı ile Kûfî-Mağribî hat gibi Mağrib bölgesine özgü diğer türlere de odaklanılmıştır. Bazı tasniflerde Mağribî hat kapsamında değerlendirilen ve Hausaca/Havsâvî ve Sevâhilî gibi Afrika'nın Sahra Altı bölgesi dillerinde kullanılan Sûdânî hatta ise yalnızca değinilmiştir.

Karaviyyîn Kütüphanesi

Fes'in kadim şehrine yönelik gezi programı dâhilinde birçok kıymetli yazma eseri barındıran Karaviyyîn Kütüphanesi'ne (*Hızânetü'l-Karaviyyîn*) gidilerek buranın müdürü (*muhâfiz*) Dr. Abdülfettah Bukşûf'ten kütüphane hakkında bilgi alınmıştır. Bu kütüphane, Merînî hükümdarı Ebû İnân el-Merînî (1348-1358) h. 750'de

(1349) Karaviyyîn Camii külliyesinde inşa edilmiştir. Meşhur bilgin İbn Haldûn (ö. 808/1406) da Merînî sultanına ithaf ettiği tarih eseri *el-İber*'inin bir nüshasını buraya göndermiştir.⁷

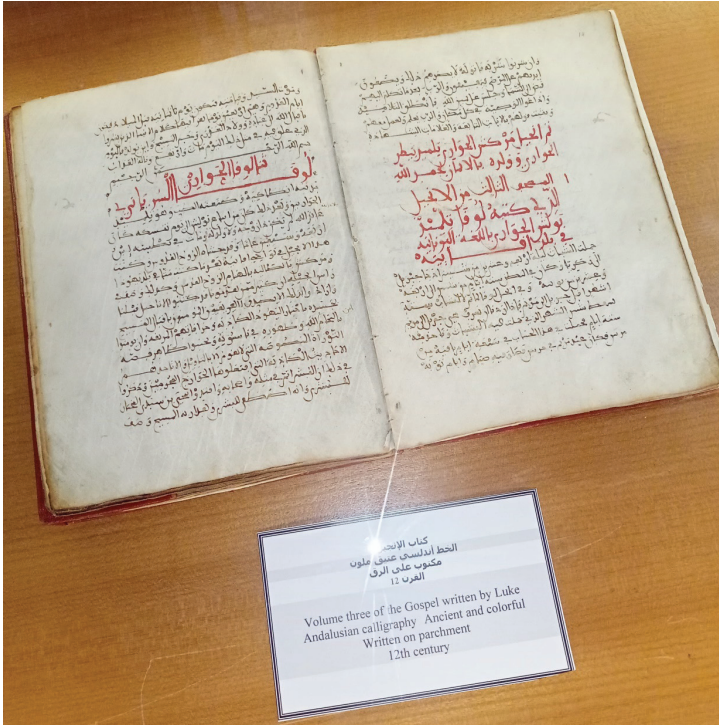

Karaviyyîn Kütüphanesi (*Hızânetü'l-Karaviyyîn*), 27 Nisan 2024
©Muhammed Osman Doğan

7 İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludađ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. bs., 2009), 1/163; Abdülhâdî et-Tâzî, “Karaviyyîn Camii”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/478-479.

Ayrıca orada sergilenmekte olan yazmalar incelenmiştir. Bu yazmalardan bazıları şunlardır:

- i. 9. yüzyıla ait parşömene yazılmış Kûfî hatlı renkli bir *Mushaf* nüshası.
- ii. *Muhtasarü Ebî Mus‘ab ez-Zühri* adlı eserin h. 359 (969-970) tarihli Endülüs hatlı nüshası: Eserin müstensihi Endülüs Emevî halifesi II. Hakem el-Müstansır Billâh'ın (961-976) kölesi olan Hasan b. Yûsuf'tur.
- iii. 10. yüzyıla ait Ebû İshâk el-Fezârî'nin (ö. 188/804 [?]) *Kitâbü's-Siyer* isimli eserinin İbn Vazzâh rivayetinin Endülüs hatlı nüshası.
- iv. 12. yüzyıla ait kenarlarında İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) de notlarının bulunduğu Aristoteles'in *el-Ablâk* adıyla çevrilen eserinin nüshası.

v. 12. yüzyıla ait parşömene yazılmış Endülüs hatlı *Luka İncili* nüshası.⁸

8 İbn Haldûn'un da işaret ettiği üzere özellikle Meriniler döneminde (1196-1465) Endülüslü muhacirlerin etkisiyle Endülüs hattı Orta ve Uzak Mağrib'de yaygınlaşmış ve bölgedeki Mağ-

Bukşüf’ün açıklamalarına göre kütüphanenin bazı kıymetli nüshaları yurt içi ve yurtdışındaki (Paris gibi) bazı yerlere sergilenmek üzere göndermesi söz konusu olmaktadır. Dijital kopya temini için ise önceden kataloğa bakarak hazırlıklı bir şekilde kütüphaneye gelmesi takdirinde gerekli nüshanın görüntülerini ücretsiz bir şekilde elde etmek mümkün. Mevcut teamül, buranın klasik vakıf kütüphanesi anlayışı ile yönetiliyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Gözlemler ve Öneriler

Yaklaşık 200 bin yazma eser ve tarihî belgeye ev sahipliği yapan Fas’ta sırf yazmalar için müstakil bir kurum henüz kurulabilmiş değil. Bununla birlikte Rabat’taki Kraliyet Kütüphanesi, 140 bin tarihî belge ve 11 bin yazma eser ile ön plana çıkmaktadır.⁹ Buranın hâlihazırdaki müdürü olan Prof. Dr. Ahmed Şevki Binbîn, ülkede kodikoloji ve tahkikle iştigal edenlerin üstadı konumunda. O, aynı şekilde Merkezü Revâfid’in de bilimsel danışma kurulu başkanı olup -özgeçmişinde zikredildiğine göre- 2011 yılında İstanbul’daki Süleymaniye Kütüphanesi’nde kataloglama hocalığı yapmıştır.¹⁰ Binbîn’in bazı önemli çalışmalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

a. *Târîbu hazâinü’l-kütüb bi’l-Mağrib*, çev. Mustafa Tûbî, Rabat: el-Hizane-tü’l-Haseniyye, 1424/2003.

Fas’taki yazma eser kütüphanelerine ilişkin olan bu eserin Fransızca orijinali *Histoire des bibliothèques au Maroc* isminde olup 2000 yılında Rabat’ta basılmıştır.

ribî hattını derinden etkilemiştir. Fas’taki Endülüs yazmalarının önemli bir kısmı ise İberyâ Yarımadası’ndaki Hristiyan yönetimlerle yapılan anlaşmalar sonucunda buraya intikal etmiştir. Bu bağlamda Filâli sultanı Mevlây İsmâil’in (1672-1727) her Hristiyan eserini kadim Endülüs şehirlerinden getirilecek 100 kitap karşılığında azat etmesi kayda değerdir. Bk. İbn Haldûn, *Mukaddime*, 2/748-749; Şeyban - Ocak, *Yaşayan Endülüs Mağrib*, 59, 123.

9 Fas’taki yazma eserler kütüphaneleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed es-Sâfi, “Vâ-ka’u’l-Mahtûr el-Mağribî beyne’l-Fehraseti ve’t-Tahkik ve’r-Rakmene”. *Devriyyetü Kân et-Târi-biyye* 12/43 (2019), 15-16.

10 Bk. <https://rawafedcenter.org/members/chawki+binbin> (erişim: 03.06.2024). O dönemde kütüphanede çalışan personelden aldığımız ve ekipteki bir araştırmacının doğruladığı bilgiye göre, Süleymaniye Kütüphanesi ile IRCICA ve al-Furqan Islamic Heritage Foundation arasında Aya-sofya Koleksiyonu’nun Arapça katalogunun hazırlanması projesi kapsamında bir anlaşma yapılmış, Prof. Dr. Binbîn de proje ekibine ders vermiştir. Ancak 10 cilt olarak hazırlandığı söylenen ilgili katalog maalesef basılmamıştır.

b. *el-Kitâbü'l-'Arabîyyü'l-mabtût fi şimâleyyi İfrîkiyâ ve cenûbeyyi's-Sabrâ*, Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî [al-Furqan Islamic Heritage Foundation], 1434/2013.

Kuzey Afrika'nın el yazması mirasının korunmasında öğrenim merkezlerinin, mahzenlerin ve kütüphanelerin oynadığı rollerin incelendiği bu eserde Mağrip, Cezayir, Tunus, Libya ve Sahra Altı ülkelerindeki Arapça ve Arap alfabesi kullanılarak yazılan Hausaca, Sevâhilî gibi diğer dillerdeki yazma eserler mercek altına alınmıştır.

c. *Mu'cemü Mustalahâti'l-kitabi'l-'Arabîyyi'l-mabtût (Mu'cemü Kodikoloci)* (Mustafa Tûbî ile birlikte), Merâkeş: el-Matbaatü ve'l-Virâkü'l-Vataniyye, 2003.

Kapsamlı bir kodikoloji sözlüğüdür. 2003'teki ilk baskısı 293 sayfa olan bu sözlük, 2004 ve 2005'teki 2. ve 3. baskılarında gözden geçirilerek ilaveler yapılmasının ardından 495 sayfaya ulaşmıştır.

Binbîn'in yazmalara ve kültür tarihine ilişkin başka kitap ve makaleleri de mevcuttur. Maamafih burada kısaca tanıttıklarımız yalnızca ansiklopedik müracaat kaynaklarıdır.

Fas'ta çeşitli aile, zaviye ve mescid kütüphanelerindeki özel koleksiyonlarda keşfedilmeyi bekleyen birçok el yazması eser bulunmaktadır. Söz gelimi, Reysûniyye Tarikatı'nın Şefşavan'daki zaviyesinde bulunan hususi kütüphane bunlardan birisidir. Bunun gibi özel koleksiyonlardaki yazma eserlerin sayısı ve kapsamı hakkında maalesef henüz net bir bilgi bulunmamaktadır.

Çalıştay'da Mağrib hatlı yazmaların yapay zekâ ile çözülmesi ve taranması meselesi gündeme geldi. Ancak, bu hat türünde metinlerin diğerlerine göre daha iç içe olması nedeniyle henüz yeterli sonuç alınmadığı belirtildi. Öte yandan Tunus'taki yapay zekâ destekli Zinki projesi (<https://zinki.ai/platform-zinki/>, erişim: 03.06.2024) gibi bu alandaki çeşitli girişimler müzakere edildi. Bu konuda uluslararası bir ilmi toplantının yapılması gerektiği dile getirildi.

Tahkik kurslarının genelinin kaderinde olduğu gibi bu çalıştayda da uygulama safhası sona bırakıldı. Benim de içinde olduğum birinci gruptaki hocaların anlatımları gayet akıcı ve dersleri verimliydi. Bununla birlikte katılımcılara ön hazırlık imkânı sağlamak adına gerekli dokümanlar en az bir gün öncesinden paylaşılsaydı -veya icabında ödev verilseydi- oturumlar daha etkileşimli geçebilirdi. Sonraki yazma eser toplantılarında bu hususa dikkat edilmesi yerinde olacaktır.

Mağrib ve Endülüs yazmaları bakımından zenginliğiyle bilinen Fas'ta kütüphane-
necilik hizmetleri henüz istenen seviyeye varmasa da ülkenin kodikoloji ile tahkike
dair özgün bir birikimi bulunmaktadır. Hatta bazı yazma eser terimleri için yalnızca
bu bölgenin ilim adamlarının kullandığı lafızlar söz konusudur. Yine oryantalistlerin
bu alana dair üretimlerinin İslâm dünyasına alımlanmasında Faslı araştırmacıların
katkısı büyüktür. Bu çalıştayın son halkasını oluşturduğu uluslararası yazma eser
toplantıları serisi, ilgili bilgi ve birikimin işlenmesi ve yayılması açısından faydalı bir
girişimdir. Bu tür toplantıların daha geniş işbirlikleriyle sürdürülmesi, bölgedeki
kültürel mirasın keşfini kolaylaştıracaktır.

Kaynakça

- Binbîn, Ahmed Şevki. “Âliyyâtü Dabti Nüşati'l-Müellif”. *Mecelletü Ravâfidi't-Türâs* 1/1 (2024),
13-19.
- Harekât, İbrahim. “Mağrib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/314-318. Ankara: TDV
Yayınları, 2003.
- İbn Haldün. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludađ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 6. bs., 2009.
- Sâfi Muhammed es-. “Vâkı'ul-Mahtût el-Mağribî beyne'l-Fehrasei ve't-Tahkik ve'r-Rakmene”. *Dev-
riyyetü Kân et-Târihiyye* 12/45 (2019), 10-27.
- Şeyban, Lütfi - Ocak Ahmed, Sümeýra. *Yaşayan Endülüs Mađrib: Fas'ta Endülüs Mirası ve İliřkiler*.
İstanbul: Muhit Kitap, 2023.
- Tâzi, Abdülhâdi et-. “Karaviyyîn Camii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/478-479. İs-
tanbul: TDV Yayınları, 2001.

Linkler (erişim: 03.06.2024)

<https://rawafedcenter.org/about-us>

<https://rawafedcenter.org/activities/dde923f6-c737-4f6e-8fc3-d09a3e863061>

<https://rawafedcenter.org/members/chawki+Binbîn>

<https://www.youtube.com/watch?si=2qqoVJqlcp1vuuef&v=M-qCgJLk9vs&feature=youtu.be>

https://www.ruhr-uni-bochum.de/orient/mam/workshop_program_feez_2024.pdf

<https://zinki.ai/platform-zinki/>

